

ORNAMENTY A FIGURY: GRAFICKÁ VÝZDOBA FABRICIOVÝCH A KOMENSKÉHO MAP MORAVY

HELENA KOVÁŘOVÁ

Úvod

Staré mapy dnes již nemohou sloužit pro orientaci v krajině, přesto zájem o ně neklesá. Jejich faksimile jsou mimo jiné vyhledávanou dekorací veřejných i soukromých prostor. Velký vliv na tento fakt má jejich grafická výzdoba, díky níž mapa překročila hranice mezi technickou kresbou a uměleckým dílem. Dekoratívni prvky nebyly pouze výplní volného místa mapového listu, ale organickou součástí celého díla. Pozornost tvůrců i zákazníků přitahovaly již v době svého vzniku a ovlivňovaly zájem o nákup a sběratelství mapových děl. Autoři tiskových matric proto hledali vzory nejen pro zákres mapového pole, ale také pro tvorbu ozdobných komponentů. Volné kopírování a přebírání z uměleckých předloh známých umělců stejně jako z již vydaných map bylo v době tzv. zlatého věku nizozemské kartografie běžně rozšířenou praxí. Výběr grafické výzdoby závisel na dobovém estetickém citění a mohl ztraktivnit dílo pro zákazníky.

Technika výroby tiskových matric map postupovala od dřevořezu k mědirytu a leptu, umožňujícímu velmi detailní zákres geografické části, stejně jako ornamentální výzdoby.¹ V poslední čtvrtině 16. století se objevoval manýristický abstraktní *rollwerk* (strapwork, česky zavíjený ornament) nebo *beschlagwerk* (pobíjený ornament), obohacený o prvky grotesky či arabesky. V první polovině 17. století jej nahradily variace raně barokního, tzv. *boltcového* ornamentu (Knorpelstil, Ohrmuschelstil, style cartilage). Měkce tvarované a rozvolněné kartuše odpovídaly dobové naturalističtější obraznosti. Stylizované geometrické, zoomorfni, vegetativni a abstraktní prvky doplňovaly stále více akcentované figurální motivy. Vývoj postupoval k alegorickým výjevům a k pozdně barokní kompozici parergonu, který vyjadřoval dobovou fascinaci přírodou, její idealizaci

1 Maria SIMON, *Claes Jansz. Visscher*, Freiburg 1958, s. 67. [Dizertační práce Filozofická fakulta Albert Ludwíg Universität Freiburg]

a mytizaci. Slovo *parergon* je odvozené z řečtiny a znamená doplněk, přídavek, což přesně vyjadřuje vztah výzdoby a mapového obrazu na mapách v 18. století. Rohová výzdoba map byla téměř samostatným uměleckým dílem, s alegorickými, loveckými či pastorálními výjevy složité figurální kompozice, která se svým námětem vztahovala k zobrazovanému území.² Další možností, jak zakreslené území obrazově přiblížit, byly pohledy na města znázorněného regionu, tzv. veduty, jejichž obliba a používání od konce 16. století stoupala.

Analýzou grafické, převážně ornamentální výzdoby map 16. a 17. století se v českém prostředí dosud nikdo nezabýval. Existuje jen několik prací v zahraniční literatuře, které však nepojednávají o kartografických dokumentech českých zemí. Cílem této studie je přiblížit význam grafické výzdoby v dílech tehdejších kartografů a na příkladu map konkrétního území ukázat vývoj používaných ozdobných prvků.

Fabriciova mapa v nizozemských atlasech

První samostatná mapa Moravy, kterou sestavil císařský matematik Pavel Fabricius, vyšla ve Vídni roku 1569. Pokud bychom ji srovnali s první samostatnou mapou Čech, s Klaudyánovou mapou z roku 1518, kde bohatá figurální a heraldická výzdoba tvoří dvě třetiny kresby, nebo se soudobou Helwigovou mapou Slezska (1561),³ pak můžeme Fabriciovo dílo považovat za věcné, bez příkras. Titul není umístěn na ozdobném štítku, ale přímo v mapovém poli. Legendu a dedikaci ohraničoval pouze jednoduchý rám. Mapu Fabricius věnoval moravským stavům a přidal také oslavné latinské čtyřverší: „*Toto je daleko nejmúrodnější část země německé, / na této mapě zaznamenaná v poloze zeměpisné. / Obývají ji Moravané, národ šlechtný a skvělý, / mnohými ctnostmi a bohatstvím ducha proslulý. / Ctí smlouvy, zná umění válečná i mírová / a svému lidu vládne podle práva. / Vším, čeho je k životu třeba, kraj oplývající; / prosím Boha, ať jej ochrání od turecké moci.*“⁴ Jedním z mála dekorativních prvků byla moravská orlice

2 Blíže Eva SEMOTANOVÁ, *Parerga na historických mapách Ústředního archivu geodézie a kartografie*, Z dějin geodézie a kartografie 2, 1982, s. 82–88; Ivan HONL, *Parerga*, Praha 1936.

3 Blíže Eva SEMOTANOVÁ, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*, Praha 2001, s. 60–62, 248–251; Bohuslav ROUČKA, *Výzdoba Klaudyánovy mapy Čech a její obsah*, Kartografický přehled 12, 1960, s. 40–69.

4 Překlad PhDr. Martin STEINER. Přepis veršů z vydání Fabriciovy mapy Moravy z roku 1569: „*Haec est Germanae pars longe uberrima terrae / Carta geographico quam notat ista situ. / Hanc habitant Moravi, virtutibus inclita multis / Clara bonis[que] animi gens generosa, diu.*

a znaky sousedních zemí.⁵ Moravská orlice jako symbol zobrazeného území se pak vyskytovala na dalších derivacích Fabriciovy mapy ve zjednodušené a stylizované formě. Stejně tak menší vydání Fabriciovy mapy z roku 1575 nenabídlo kromě znaku Moravy další umělecké prvky.

[1] Kartuše mapy Moravy z atlasu A. Ortelia „*Theatrum orbis terrarum*“, tisková deska z roku 1573. Muzeum Komenského v Přerově.

Obě vydání na samostatném listu jsou dnes dochována jen v několika málo exemplářích.⁶ Pro šíření Fabriciova díla bylo důležitější převzetí mapy Abrahamem Orteliem a roku 1573 začlenění této derivace do svazku „*Theatrum orbis terrarum*“ (Divadlo světa) pod názvem „*Moraviae, quae olim Marcomannorum sedes, corographia*“.⁷ Její bohatší grafická výzdoba vyniká zejména na kolorovaných exemplářích. Titul byl umístěn do kruhového štítku s propracovaným abstraktním geometrickým vzorem ve stylu manýristického rollwerkového (zavíjeného) ornamentu doplněného několika drobnějšími prvky ve stylu grotesky, mimo jiné dvěma stylizovanými animálními maskarony [obr. 1]. Zemský znak Moravy je situován k měřítku, které je umístěno v jednodušejí zdobeném obdélném štítku se zavíjeným ornamentem. Rytce

jej navíc ozdobil odpichovátkem. Legendu na manýristicky se vlnící pásce pak vkomponoval přímo do severní části mapového pole mezi Šternberk a Starý Jičín. Grafický list je rámován provazcovým ornamentem (dva pásy ovinuté kolem

/ Haec belli pacisq[ue] artes ac foedera novit / Atq[ue] regit iusta conditione suos. Omnibus haec regio quibus indiget usus, abundat / Hanc precor a Turcae vi tueare Deus. “

- 5 Zemský znak jako zástupný reprezentační prvek zobrazeného území používali kartografové a rytci velmi často. Jeho popularita neklesala ani v následujících stoletích. Například poslední derivace Fabriciovy mapy vydaná roku 1692 „*Marcomania, hoggidi Marchesato de Moravia*“ Vincenzem Coronellim v Benátkách nesla v mapovém poli také znaky sousedních zemí, stejně jako Fabriciova mapa z roku 1569.
- 6 Josef CHRÁST, *Nové poznatky k dochovaným výtiskům Fabriciovy mapy Moravy*, Geodetický a kartografický obzor 63 (105), 2017, č. 3, s. 45–51.
- 7 V českém prostředí bývá označována zkratkou FMM A.O., v Koemanově soupise (systém číslování map v nizozemských atlasech) se objevuje pod označením 2870:31. František ROUBÍK, *Soupis map českých zemí, svazek 2*, Praha 1955, záznam č. 1442; srov. Karel KUČAŘ, *Mapy českých zemí do poloviny 18. století*, Praha 1959, s. 31–33; Josef CHRÁST, *O starých mapách českých zemí: Fabriciova a Komenského mapa Moravy*, Praha 2015, s. 72, 90–92; Cornelis KOEMAN – Petrus Cornelis Jozef VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. III*, 't Goy-Houten 2003, s. 766.

tyče), který koresponduje se stejným dekorem, lemujícím samotný text na titulové kartuši. Při srovnání s dalšími mapami v témže atlasu, především mapou Čech a Slezska,⁸ se grafická výzdoba jeví jako jeden ze sjednocujících prvků celého díla, které vzniklo podle různorodých předloh. Orteliovo „*Theatrum*“ bylo prvním moderním atlasem, tedy souborem mapových listů spojených účelem, tematikou, zpracovaných koncepčně, kartograficky i polygraficky jako jednotné dílo.⁹ Dekorativní elementy dotvářely jeho kompaktní vizuální vzhled a nepochybně zvýšily dlouhodobou popularitu atlasu. Zda ozdobné prvky do mapové kresby včleňoval sám Ortelius jako kreslič předloh nebo za pomoci rytce Franze Hogenberga, není zcela jasné.¹⁰ Předlohy pro dekorativní prvky nacházel Ortelius v dobových uměleckých dílech, upravoval je a opakoval. Velkou část čerpal ze vzorníků Jacoba Florise, Hanse Vredemana de Vries, Benedetta Battiniho a dalších vůdčích osobností zcela nové, moderní ornamentiky.¹¹ Důležitá je skutečnost, že v okolí dekorativních prvků, konkrétně u mapy Moravy v obou protilehlých rozích, není geografický zákres a výzdoba zaujme na první pohled. Svědčí to o důrazu, který Ortelius kladl na umělecké zpracování map.

Zcela jiný postup zvolil Gerard de Jode, tvůrce druhého atlasu „*Speculum Orbis Terrarum*“ (Zrcadlo světa) z roku 1578. Mapa Moravy s titulem „*Maravaniæ seu Moraviæ*“¹² byla zařazena do druhé části atlasu se samostatným titulním

-
- 8 Srov. Lucie BRACHTLOVÁ, *Kartografická analýza dostupných atlasů Abrahama Ortelia*, Brno 2013 [Diplomová práce PFF MU], s. 35–63; Jiří GLONEK (ed.), *Silesia picta: Veduty slezských měst a staré mapy Slezska. Katalog výstavy*, Olomouc 2011, s. 38–41.
- 9 Eva SEMOTANOVÁ, *Atlas zemí Koruny české*, Praha 2002, s. 9–11; C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. III*, op. cit., s. 33–35. Existují i starší svazky map, které jsou však sbírkami po všech stránkách různorodých map. Srov. M. SIMON, *Claes Jansz. Visscher*, op. cit., s. 69. O sběratelských atlasech také J. CHRÁST, *Nové poznatky k dochovaným výtiskům Fabriciovy mapy Moravy*, op. cit., s. 48–49.
- 10 James A. WELU, *The Sources and Development of Cartographic Ornamentation in the Netherlands*, in: David WOODWARD (ed.), *Art and Cartography: Six historical essays*, Chicago – London 1987, s. 149.
- 11 Zavíjený a pobíjený ornament (Rollwer, Beschlagwerk) je jedním ze znaků německé a nizozemské renesance. Rozvoj dekoru napodobujícího prořezávané a provlékané pásky, který vytváří iluzivní prostorový dojem a bývá jakoby přibit hřebí k podkladu, je spojen se jménem Cornelis Floris (tzv. florisstil), bratrem Jacoba Florise. Pavel PREISS, *Panoráma manýrismu: kapitoly o umění a kultuře 16. století*, Praha 1974, s. 283–288; Anna ROLLOVÁ, *Geneze boltcového ornamentu: (Příspěvek k problematice ornamentiky 17. století)*, Praha 1988, s. 23, 34–36. Nizozemské přístavy se díky obchodním kontaktům a výměně zboží staly jedním z prominentních uměleckých center své doby. Viz P. C. J. VAN DER KROGT – Peter H. MEURER (edd.), *Abraham Ortelius and the first atlas: essays commemorating the quadricentennial of his death, 1598–1998*, ʹt Goy-Houten 1998, s. 13–15.
- 12 Mapa dostala v Koemanově soupisu značku 2870:32A. Roubík ji neuvádí. Exemplář se nachází ve sbírce Muzea Komenského v Přerově.

[2] Titul mapy Moravy z atlasu Gerarda de Jode „*Speculum orbis terrarum*“ z roku 1578. Muzeum Komenského v Přerově.

listem „*Speculum geographicum totius Germaniae imperium repraesentans*“.¹³ Jeho styl výzdoby mapy Moravy se přibližuje modelu původního Fabriciova díla. Titul i legenda byly od mapového pole odděleny pouze jednoduchým rámečkem [obr. 2]. Strohost kompozice je až překvapivá ve srovnání s další produkcí de Jodeho, který používal podobné zdroje jako Ortelius.¹⁴ Jedna z příčin může být poloviční formát mapy, která byla umístěna na jeden list se stejně jednoduše pojatou mapou Slezska. Jeho mapa Čech byla sice vyzdobena obdélnou rollwerkovou kartuší v pravém dolním rohu, ale samotný ornament zabíral jen malou plochu a zanikal v geografickém zákresu, který nebyl od dekorativního prvku zřetelně oddělen volnou plochou. Celkový styl atlasu Gerarda de Jode neoslovil publikum tak jako dílo Ortelia, který sám tomuto konkurenčnímu podniku nepřál.¹⁵

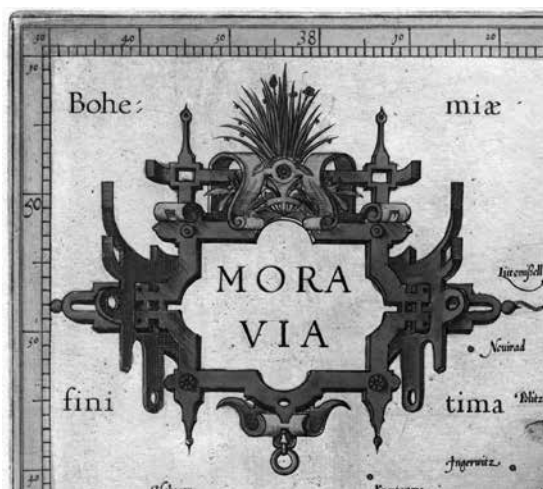
Další mapu Moravy s titulem „*Moravia*“ odvozenou od Fabricia zařadil Gerhard Mercator do svého „*Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*“, který vznikl v letech 1585–1595.¹⁶ Grafická

13 Na konci celého díla byl vevázan list s výčtem povolení, které projekt získával postupně: 1573 církevní, 1575 císařské a teprve 1577 královské. Na atlase spolupracoval také německý učenec Daniel Cellarius (cca 1510–1580, také Keller, Kellermeister), kterého Karel Kuchař mylně ztotožnil s Andreasem Cellariem (cca 1596–1665), autorem atlasu hvězd „*Harmonia macrocosmica*“ (1660, vydal Janssonius). K. KUČAŘ, *Mapy českých zemí do poloviny 18. století*, op. cit., s. 33; srov. Václav NOVÁK, *Mapa Moravy z de Jodeova atlasu v r. 1593*, in: *Studia geographica: Sborník prací k osmdesátinám univ. prof. Dr. Františka Vitáska*, Brno 1969, s. 155. Cellarius byl uveden pod „*dedicatory epistle*“, pravděpodobně byl autorem doprovodného textu na mapách atlasu; srov. Ronald Vere TOOLEY (ed.), *Tooley's dictionary of mapmakers*, Tring 1979, s. 109; *Biographisch woordenboek der Nederlanden, Deel 3*, Haarlem 1858, s. 281–282; C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. III*, op. cit., s. 257.

14 J. A. WELU, *The Sources and Development of Cartographic Ornamentation in the Netherlands*, op. cit., s. 149–151.

15 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. III*, op. cit., s. 255–256, 766–767.

16 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1410. V české literatuře označována zkratkou FMM G.M., v Koemanově soupise 2870:1A.1. Viz také K. KUČAŘ, *Mapy českých zemí do poloviny*

[3] Kartuše mapy Moravy z díla Gerharda Mercatora „Atlas sive Cosmographicae meditationes de Fabrica Mundi“, které vzniklo v letech 1585–1595. Muzeum Komenského v Přerově.

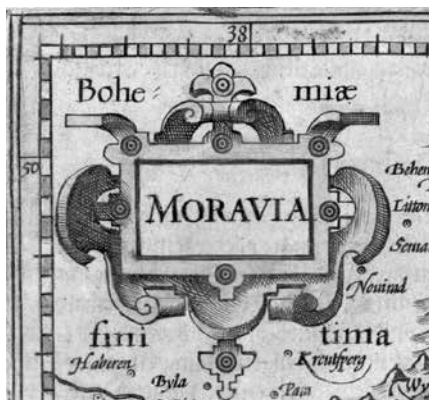
[4] Kartuše mapy Moravy z atlasu Cornelia Jode „Speculum orbis terrae“ z roku 1593. Muzeum Komenského v Přerově.

výzdoba jednotlivých listů v něm měla podobně sjednocující charakter jako u Orteliova „Theatrum“. Titul mapy Moravy, obsahující pouze jednoduchý název zobrazeného území, byl umístěn do štítku ve stylu rollwerkového ornamentu s prostorově vrstveným geometrickým vzorem na obdélné základně, který působí velmi dynamicky díky konvexnímu prohnutí středů všech stran [obr. 3]. Z vrcholu kartuše vyrůstal minuciózně propracovaný rostlinný motiv, který celou kompozici odlehčoval, a jeho paralelu lze najít nejen na Mercatorových mapách Čech a Slezska. Kartuše s titulem se nachází v levém horním rohu mapy Moravy a její protiváhu v pravém horním rohu tvoří obdélný štítek s měřítkem s jednodušším typem ornamentu ve stejném stylu. Text *impresa* se nachází přímo v mapové kresbě v pravém dolním rohu. Obě kartuše byly umístěny na relativně volnou plochu s minimem geografických prvků a mohly opticky vyniknout. Výzdoba celého atlasu dosáhla vysoké umělecké kvality a mohla se poměřovat s Orteliovým „Theatrum“.

18. století, op. cit., s. 33; J. CHRÁST, *O starých mapách českých zemí*, op. cit., s. 72, 92–93; C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, 't Goy-Houten 1997, s. 616.

Ve druhém vydání atlasu rodiny de Jode z roku 1593, které dokončil Gerardův syn Cornelius de Jode,¹⁷ je patrný posun k linii nastavené Orteliem a Mercatorem, přestože úroveň nedosahuje jejich kvalit. Pro mapu Moravy byla vyryta nová tisková deska na samostatný list. Titul „*Maravaniae seu Moraviae*“¹⁸ byl umístěn do pravého dolního rohu do obdélného štítku lemovaného rollwerkovým ornamentem [obr. 4]. Jeho styl se podobal výzdobě mapy Čech, která byla převzata z prvního vydání. Protiváhu kartuše tvořily pouze tři drobné realistické siluety vysoké zvěře: pasoucího se jelena v levém horním rohu, jelena ve skoku v pravém horním rohu a méně podařená kresba laně v levé dolní části listu. Mapa byla obohacena o legendu, jejíž text se nacházel přímo v mapovém poli v pravém horním rohu. Na rozdíl od atlasů Ortelia a Mercatora, které byly výtiskem v desítkách vydání, nedočkal se počín rodiny de Jode další edice. Měděné desky po smrti Cornelia de Jode zakoupil Jan Baptist Vrients, vydavatel Orteliova „*Theatrum*“, a to z konkurenčních důvodů, aby zabránil dalším tiskům.¹⁹

Od konce 16. století vznikaly také atlasy „kapesních rozměrů“. Mapy Čech a Slezska se objevily již v „*Caert-Thresoor*“ z roku 1598.²⁰ Mapa Moravy byla zařazena až do „*Atlas minor*“ z roku 1607 od Cornelise Claesz a Jodoca Hondia seniora.²¹ I přes malé rozměry (15 × 20 cm) byla věnována pozornost uměleckému zpracování. Kompozice vycházela stejně jako mapové pole z velkého Mercatorova atlasu, jehož tiskové desky Hondius koupil. V levém horním rohu mapy Moravy se nachází kartuše s titulem „*Moravia*“²² ve stylu rollwerku na obdélníkovém základu s náznaky vrstveného dekoru [obr. 5]. Do pravého horního rohu byla umístěna kartuše pro měřítko s plošným geometrickým vzorem. Desky byly v letech 1621–1625 částečně prodány do Anglie.

[5] Kartuše mapy Moravy z „*Atlas minor*“, vyd. Cornelis Claesz a Jodocus Hondius senior, tisková deska z roku 1607. Muzeum Komenského v Přerově.

17 V. NOVÁK, *Mapa Moravy z de Jodeova atlasu v r. 1593*, op. cit., s. 153–160.

18 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1340. Mapa dostala v Koemanově soupisu značku 2870:32B.

19 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. III*, op. cit., s. 255–256, 767.

20 *Ibid.*, s. 379.

21 *Ibid.*, s. 463–470.

22 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1412. Mapa je podle Koemanova systému označena: 2870:351.

[6] Kartuše mapy Moravy z „*Atlas minor*“, vyd. Johannes Janssonius, tisková deska z roku 1628 (KMM G). Muzeum Komenského v Přerově.

ornament byl zavínut pouze v bočních partiích, dolní část tvořilo několik laločnatých výběžků, v horní části lze rozpoznat naznačený animální motiv. Podobně i kartuše s měřítkem v pravém dolním rohu byla jakoby připevněna na tvarově podobném podstavci. Její boční okraje jsou zavínuty do prostoru směrem k divákovi, horní okraj obtáčí podkladovou desku. Tento přechodový styl mezi klasicistickou rollwerkovou kartuší a boltcovým ornamentem spolu s derivací mapového pole podle Komenského by ukazovaly spíše na práci Abrahama Goose než Pietera van Keere, který používal tradiční zavíjené prvky.

Další počín vycházející z Mercatorova atlasu od Jan Evertsz Cloppenburga měl konkurovat Janssoniovu dílu. Nově vyryté mapy rozměru cca 19 × 25 cm zapadly přesně mezi foliovou velikost „*Atlasu*“ (cca 35 × 50 cm) a malý formát „*Atlas minor*“ (cca 15 × 20 cm). Francouzská verze byla v novinách inzerována roku 1630, latinská roku 1632.²⁶ Mapa Moravy je řazena mezi odvozeniny Fabricia.²⁷ Stejně jako většinu ostatních map ji vyryl Pieter van den Keere, jehož jméno je uvedeno v obdélné titulové kartuši.

23 Janssonius byl spřízněn s rodinou Hondiů, Pieterem van den Keere i Abrahamem Goosem. Zjednodušený rodokmen C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici*, Vol. I, op. cit., s. 36.

24 Ibid., s. 513, 517.

25 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1421. V Koemanově systému je pod značkou: 2870:352. Srov. Milan V. DRÁPELA, *Vývoj moravské kartografie*, Brno 1994, s. 197. [Habilitationní práce Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity]

26 *Gerardi Mercatoris Atlas sive Cosmographicae meditationes*, Amsterdam 1632. [Sumptibus Jan Evertsz CLOPPENBURG.] Blíže C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici*, Vol. III, op. cit., s. 573–574.

27 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1422. Značka v Koemanově soupise 2870:353.

Ta se nachází v levém horním rohu a její dekor vychází z rollwerku [obr. 7]. Zajímavé je rozmístění zavlnutých částí do tvaru trojúhelníku postaveného na špičku, která je akcentována protaženým hrotem ve středu spodní hrany. Do pravého horního rohu mapy zasadil rytec měřítko na vlnící se pásku, jejíž pravý okraj zasahuje jakoby pod zeměpisný rámec mapy. Jedná se o variaci na motiv použitý Orteliem pro legendu jeho mapy Moravy. Pieter van den Keere (Kaerius) pracoval podle Ortelia také v jiných případech, proto se jeví právě Orteliova mapa Moravy jako velmi pravděpodobný zdroj inspirace.

[7] Kartuše mapy Moravy z „G. Mercatoris Atlas“, vyd. Jan Evertsz Cloppenburg, ryl Pieter van den Keere (Kaerius), tisková deska z roku 1630. Muzeum Komenského v Přerově.

Fabriciova mapa v německých atlasech

Mapy Moravy menších rozměrů vznikly v letech 1579–1627 také v německých dílnách v Kolíně nad Rýnem. Mnozí z tvůrců pocházeli z rodin náboženských uprchlíků z holandských provincií nebo v Holandsku pobývali a spolupracovali s tamními dílnami. Styl jejich práce proto často vycházel z nizozemských vzorů, ale mnohdy používali jednodušší formy rollwerkového ornamentu nebo zcela jiné motivy. Svou roli zde hrála i skutečnost, že holandští kartografové a rytci měli k dispozici soubory grafických listů s předlohami od předních umělců své doby.

Moravě, Čechám i Slezsku byly věnovány samostatné listy hned v jednom z nejranějších německých atlasů „*Itinerarium Orbis Christiani*“, který vyšel kolem roku 1580 (nebo 1590) v Kolíně nad Rýnem u Franze Hogenberga v osmerkovém formátu. Přestože velkou část listů, včetně mapy Slezska, zdobí variace rollwerkových kartuší podle nizozemských modelů (např. úvodní, do detailů propracovaná kartuše s titulem celého díla), pro mapu Čech a Moravy rytec zvolil jiné motivy. Titul „*Moravia / Mehern / Moravie*“²⁸ se nacházel v levém horním rohu v renesančním kruhovém

28 Roubík tuto mapu neuvádí. Exemplář v mapové sbírce PšF MU v Brně, č. záz. 869042. Blíže:

[8] Kartuše mapy Moravy z „*Itinerarium Orbis Christiani*“, vydáno po roce 1580. Mapová sbírky Geografického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

štítku s několikanásobným ornamentem [obr. 8]. Vlastní text názvu mapy lemuje dekor ve tvaru mandorly, ale jeho vrcholy jsou ohnuty dovnitř. Následuje dvojice stínovaných kruhových obrub, z nichž vnější přechází ve spodní části do málo zřetelného ornamentu (provazec). Nejvýraznějším prvkem je vavřínový věnec, do jehož vrcholu je vsazena čtyřlístá růže. Vnější rám tvoří zřasená textilie stáčená do kruhu, která porušuje symetrii kompozice tím, že je provlečena otvorem ve spodní části vavřínového věnce. Také mapa Čech z tohoto atlasu byla zdobena netradičně. Kartuše s titulem v pravém dolním rohu má tvar kamenného obětního oltáře, na němž je položena uzavřená nádoba s doutnající obětinou.²⁹

Další mapu Moravy s titulem „*Moravia*“ připravil geograf Mathias Quad. V Kolíně nad Rýnem ji vyryl a vydal Johann Bussemacher v atlase „*Europae Totius Orbis Terrarum*“ (1592, 1594 a 1596), který se později rozrostl na atlas světa vydávaný pod názvy „*Geographisches Handbuch*“ (1599–1600) a „*Fasciculus Geographicus*“ (1608).³⁰ Grafické výzdobě je zde věnován poměrně velký prostor. Do levého horního rohu mapy umístil obdélnou kartuši s krátkým textem o historii teritoria rámovanou dekorem perlovce, ozdobenou jednoduchým geometrickým ornamentem s prvky rollwerku, který ale nepůsobil plasticky jako vrcholná díla z nizozemských atlasů, a doplňovaly jej vegetativní motivy [obr. 9]. Kromě dvou různých olistěných ratolestí použil stylizovanou šestilistou růži. Při levém okraji kresby se nachází měřítko v obdélném rámu s konkávně prohnutým horním a dolním okrajem lemovaným ze tří stran ornamentem provazcem, jehož

Leo BAGROW – Raleigh Ashlin SKELTON, *History of cartography*, Cambridge 1966, s. 186; David WOODWARD (ed.), *The history of cartography, Volume 3: Cartography in the European renaissance, Part 2*, Chicago 2007, s. 1234.

29 *Itinerarium Europae provincias continens: iis qui iter aliquo vel legationis, vel mercaturae vel alia es causa suscipiunt longe necessarium*, [Köln cca 1590]. On-line exemplář je přístupný na webu Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf.

30 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1409; *Mapy Moravy ze 16.–18. století* [elektronický zdroj, CD-ROM], Přerov 2003; blíže L. BAGROW – R. A. SKELTON, *History of cartography*, op. cit., s. 186 a 266; D. WOODWARD (ed.), *The history of cartography 3/2*, op. cit., s. 1235–1236.

[9] Výzdoba mapy Moravy z atlasu „*Geographisches Handbuch*“ (1599–1600), tisková deska z roku 1592. Muzeum Komenského v Přerově.

vrchol tvoří část heraldického motivu lilie. Nároží dekorovaly dvě šestilisté růže opět v heraldické stylizaci a objevily se i akantové listy, motiv známý od antiky, frekventovaný v renesančním umění a velmi oblíbený v barokní epoše. Titul mapy je situován v pravém horním rohu v obdélném štítku lemovaném ze dvou stran provazcem, který koresponduje s rámem štítku měřítka. Také ornament perlovce se v kompozici opakuje, a to v rámu celé kresby.

Různé motivy ozdobných rámců se v „*Geographisches Handbuch*“ objevovaly velmi často. Vyskytly se také jemnější variace rollwerku, které nezaprou velkou míru inspirace v Orteliově a Mercatorově atlasu. Na některých mapách se nacházely i medailony s podobiznami panovníků nebo vsazení zákresu do geografické sítě. Naopak u části listů bylo vkomponováno minimum zdobných prvků nebo kresba není ohraničena zřetelným geografickým ani dekorativním rámcem. Atlas tak na rozdíl od nizozemských předloh působí nevyváženým dojmem.

Mapu Moravy s titulem „*Moravia Merhern*“ zahrnul do svého atlasu „*Germania superior*“³¹ také burgundský učenec, právník a kartograf Jean Matal.³² V pravém

31 *Germania superior 38. inferior quae etiam Belgium dicitur, 16. tabulis aeneis descripta*, Coloniae Agrippinae 1598. [Excudebat Ioannes Christophori.] Exemplář mapy Moravy se nachází v mapové sbírce PíF UK. Srov. F. ROUBÍK, *Soupis* 2, op. cit., č. záz. 1420.

32 Jean Matal, také Johannes Metellus nebo Johannes Matalius Sequanus (asi 1517–1597). V Nizozemí pobýval v 60. a 70. letech 16. století. Poslední léta prožil v Kolíně nad Rýnem. Spolupracoval také s Franzem Hogenbergem. Blíže Jean MATAL [on-line], dostupné z http://www.wikiwand.com/ca/Jean_Matal. [cit. 12. 6. 2017]; R. V. TOOLEY, *Tooley's dictionary*, op. cit., s. 436.

[10] Kartuše mapy Moravy z atlasu Jeana Matala „*Germania superior*“ z roku 1598. Mapová sbírka Přírodovědné fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

[11] Kartuše mapy Moravy z knihy „*Laurea Austriaca*“ z roku 1627, ryl David Custodis. Muzeum Komenského v Přerově.

horním rohu ji zdobí obdélníkový štítek s rollwerkem [obr. 10]. Abstraktní geometrický motiv je méně propracovaný než holandské vzory a působí plošným dojmem. Dílo vydal tiskem Johann Christoffel ve spolupráci s Mathiasem Quadem v Kolíně nad Rýnem v roce 1598. Rytina byla použita také pro atlas „*Speculum Orbis Terrae*“, který vyšel tiskem v letech 1600–1602.³³ V této souvislosti je zajímavé, že jak v „*Germania Superior*“, tak v „*Speculum Orbis Terrae*“ se objevila mapa Slezska totožná s rytinou zařazenou do „*Itinerarium Orbis Christiani*“, ale mapy Moravy a Čech se liší v geografickém zákresu i výzdobě.

Matalova mapa Moravy posloužila jako předloha rytci Davidu Custodiovi,³⁴ který zhotovil ilustrační obrázky ke knize „*Laurea Austriaca*“ vydané ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1627.³⁵ Pro Moravu převzal nejen mapové pole, ale i tvar kartuše s titulem mapy [obr. 11]. Rollwerkový ornament upravil pouze

33 *Speculum Orbis Terrae*, Oberursel 1602. [Ex officina typographica Cornelii Sutorii.]

34 David Custodis (někdy také Custos). Syn Dominica Custose, uprchlíka z Antverp. D. WOODWARD (ed.), *The history of cartography* 3/2, op. cit., s. 1245; Michael RITTER, *Die Welt aus Augsburg: Landkarten von Tobias Conrad Lotter (1717–1777) und seine Nachfolgern*, Augsburg – Berlin 2014, s. 23.

35 Michael Caspar LUNDORP, *Laurea Austriaca, hoc est, commentariorum de statu reipublicae nostrae temporis, sive de bello Germanico eiusque causis ... Auctore et interprete Julio Bello*, Francofurti 1627, 880 s. Obsahuje celkem 19 mědirytin a 23 map, Morava vevázána mezi s. 150 a 151. Srov. F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1419; E. SEMOTANOVÁ, *Atlas zemí koruny české*, op. cit., s. 22–23, 80–81.

v drobnostech. Dekorativní prvek obohatil ve vrcholu štítku o květinový motiv, který by mohl být variací na šestilistou růži. Plastického dojmu bylo dosaženo šrafováním a stínováním. Také na Custodiově mapě Čech je patrné, že předlohou bylo Matalovo dílo, ale názvovou kartuši rytec změnil.

Mapa Pietra van den Keere (Kaeria)

Na přelomu 16. a 17. století se těžiště tvůrčí a inovátorské práce v kartografii přesunulo k produkci nástěnných map a zdobených map vydávaných na volných listech. Orteliův a Mercatorův atlas vycházely jako reedice a probíhaly pouze dílčí aktualizace. Nové impulzy pro rozvoj atlasové produkce přinesl až přelom druhého a třetího desetiletí 17. století. Naproti tomu grafická výzdoba map zaznamenala od konce 16. století několik důležitých změn, které zásadně ovlivnily pozdější podobu kartografických děl. Jodocus Hondius patrně roku 1590 vydal v Anglii, kam na čas uprchl před španělským vojskem, mapu „*Angliae et Hyberniae compend descriptio*“, kde poprvé umístil do mapového rámu figury v dobovém oděvu. Z grafického hlediska se patrně jednalo o snahu navrátit mapám malebnost a metaforičnost dřívějších dřevořezů, ale ozdobný prvek již nemohl zasahovat do daleko exaktněji utvářeného geografického zákresu, proto byl umístěn na okraj.³⁶ Novinkou není samotné využití postav, ale jejich programový výběr. Měly reprezentovat obyvatelstvo země (panovnice, šlechtický a měšťanský pár). Také další zobrazené předměty na této mapě již nebyly jen zvláštnostmi v náhodném výběru, ale systematicky téma rozvíjely. Jednalo se o typické nástroje, přístroje, symboly bohatství země a alegoricky znázorněné činy panovníka. Další podněty k rozvoji dekorativního stylu kartografických děl přinesla mapa Middlesexu s plánem Westminsteru vyrytá roku 1593 Pietrem van den Keere, známým jako Peter Kaerius, pro „*Speculum Britannie*“ Johna Nordena.³⁷ Plány a veduty měst získávaly rychle na popularitě.

V duchu nového stylu zpracoval Pieter van den Keere (Peter Kaerius) svou derivaci Fabriciovy mapy s titulem „*Moravia Marchionatus. Merhern*“.³⁸ Tento holandský rytec a vydavatel vytvořil volný mapový list před rokem 1623, kdy

36 Blíže M. SIMON, *Claes Jansz. Visscher*, op. cit., s. 71–74.

37 Je možné, že veduty se jako ozdobný prvek objevily již dříve, protože řada map nebyla v impresu datována. Prvenství tak možná náleží Janu van Deutecum, Petru Planciovi či jinému kartografovi. Blíže: M. SIMON, *Claes Jansz. Visscher*, op. cit., s. 74 a 77–80.

38 Pieter van den Keere (Petrus Kaerius) byl švagrem Jodoca Hondia a spolu s ním také uprchl do Anglie. Kaerius byl blízkým spolupracovníkem Hondia, ale založil také vlastní vydavatelství. Srov. F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1424. V Koemanově soupise pod značkou 2870:1B. Viz C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 617.

byl zahrnut do soupisu jeho majetku.³⁹ Jedná se o nejdobněji odvozeninu tohoto typu mapy Moravy. Na některých dochovaných exemplářích se nachází upravené impresum s údajem „*Abrahamus Janssonius Excud: 1625*“.⁴⁰ V produkci tzv. vydavatelských atlasů⁴¹ se mapa objevila pouze jednou, a to v „*Appendixu*“ vydaném Johannem Janssoniem roku 1630 jako pokračování Mercatorova atlasu.⁴²

V zákresu mapového pole, stejně jako na celkové kompozici dekorativních prvků, je patrná závislost na předloze, kterou byla Orteliova mapa Moravy z „*Theatrum Orbis terrarum*“.⁴³ Jedinou výraznější změnou v rozmístění grafické výzdoby bylo přesunutí legendy. Na Orteliově mapě se nachází v mapovém poli na vlnící se pásce mezi městy Šternberk a Starý Jičín, na Keariově mapě bylo toto místo vyplněno značkou pro pohoří, bez vyznačení sídelní sítě. Kaerius umístil legendu ke středu pravého okraje, k rámu zeměpisné sítě. Titul mapy je v horním pásu nad mapovou kresbou oddělený pouze zdvojenou linkou. Hlavní část výzdoby tvořily veduty měst Brna a Znojma, umístěné do prostých ráků v protilehlých rozích. V levém horním rohu pod vedutou Brna kompozici doplňovaly dvě postavy ženy a muže v dobovém oděvu a zemský znak [obr. 12]. Toto uskupení rytec oddělil od mapového pole pouze naznačenou podstavou v podobě zvlněného terénu. Vedutu Znojma van den Keere (Kaerius) situoval do pravého dolního rohu a nad ni vkomponoval štítek s měřítkem. Ten je ze tří stran lemován dekorem, v jehož vzoru lze najít ohlas rollwerkového ornamentu kombinovaného s groteskou (zoomorfní motiv), ale v mohutnější formě.

- 39 Soupis vznikl kvůli prodeji části majetku, kterým Pieter van den Keere v roce 1623 pravděpodobně řešil svou finanční tíseň. Velká část matric se objevila v pozdějších vydáních jiných nakladatelů. Např. rytiny atlasu „*Germania inferior*“ vlastnil C. J. Visscher, který na jejich základě vydal v roce 1634 vlastní, upravenou edici této publikace jako své první atlasové dílo. Tiskové desky Moravy, Čech, Slezska a Rakouska byly v inventáři z června 1623 oceněny po 30 zl. a nejpozději v roce 1630 z nich tiskl Johannes Janssonius. Blíže Johannes KEUNING, *Pieter van den Keere (Petrus Kaerius), 1571–1646(?)*, *Imago mundi* 15, 1960, č. 1, s. 66; srov. C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. III*, op. cit., s. 622–623.
- 40 Stejná úprava se objevuje také na mapě Rakouska od van den Keereho. Doc. Drápela ztotožňuje „vydavatele“ Abrahama Janssonia s Abrahamem Janssenssem, malířem „caravaggiovského“ stylu, žákem Jana Snellincka, který zemřel roku 1632 v Antverpách. M. V. DRÁPELA, *Vývoj moravské kartografie*, op. cit., s. 129. Ve slovníku kartografů však tato osoba jako tvůrce map uvedena není. Viz R. V. TOOLEY, *Tooley's dictionary*, op. cit., s. 333–334.
- 41 Blíže C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 18.
- 42 *Ibid.*, s. 127–130 (označení atlasu 1:202); *Atlantis maioris appendix, sive part altera*, Amsterdami 1630, mapa č. 33.
- 43 Blíže Tomáš BAYER – Markéta POTUČKOVÁ – Miroslav ČÁBELKA, *Kartometrická analýza starých map českých zemí: Mapa Čech a mapa Moravy od Petra Kaeria*, *Geografie* 14, 2009, č. 3, s. 230–243.

[12] Výzdoba mapy Moravy od Pietera van den Keere (Kaerius), tisková deska vznikla před rokem 1623. Vědecká knihovna v Olomouci.

Styl výzdoby prozrazuje vliv Kaeriovoy práce na atlasu Nizozemí „*Germania inferior*“, který vydal v letech 1617 a 1622.⁴⁴ Jednalo se o starší, adaptované mapy, které byly opatřeny vedutami měst, erby a figurami v dobovém oděvu, přičemž ty byly umístovány na volnou plochu místo dříve obvyklých ráků. Podobným způsobem upravil Kaerius nejen mapu Moravy, ale také mapu Čech se dvěma postavami a dvěma vedutami (1618),⁴⁵ mapu Slezska s jedním půdorysem města (1621)⁴⁶ a mapu Rakouska s pásem čtyř vedut při dolním okraji (před 1623).⁴⁷ Podkladem mapového pole byla vždy Orteliova mapa, výzdobu tvořila jedna či více vedut měst, zemský znak a někdy také postavy v dobových oděvech (Morava a Čechy). Zajímavé je, že po zveřejnění nové Aretinovy mapy Čech (1619) zpracoval Kaerius toto území na další rytině z roku 1620.⁴⁸ Mapový obraz

44 *Petri Kaerii Germania Inferior id est, XVII Provinciarum ejus novae et exactae Tabulae Geographicae, cum Luculentis Singularum descriptionibus additis a Petro Montano*, Amsterdam 1617; C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. III*, op. cit., s. 622–630.

45 František ROUBÍK, *Soupis map českých zemí, svazek 1*, Praha 1951, č. záz. 513. Další exemplář se nachází ve sbírce hradu Český Šternberk.

46 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 617 (2900:1A); *Silesiae ducatus nova descriptio*. [Auctore Petro Kaaerio 1621, Petrus Kaerius Caelavit et Excu. Amste.]

47 *Ibid.*, s. 613 (2710:1B). *Austria archiducatus nova descriptio*. [Petrus Kaerius Caelavit, Abraham Janssonius Excu, Anno 1625.]

48 *Ibid.*, s. 616 (2850:1B.1); F. ROUBÍK, *Soupis 1*, op. cit., č. záz. 50. *Bohemia in suas partes geographice distincta*, Egidius Sadeler deline, Petrus Kaerius caelavit, Joannes Janssonius excu.

rámovala bordura tvořená bočními figurálními pásy a horním pásem s vedutami šesti měst v oválných rámech, s rohy vyplněnými stylizovaným rostlinným deko-rem. Část popisovaných desek přešla do vlastnictví vydavatele Johanna Janssonia, který mapy Moravy, Čech (variantu z roku 1620), Slezska i Rakouska zařadil do svého prvního vydání „*Appendixu*“.⁴⁹

Komenského mapa

První vydání Komenského mapy Moravy vzniklo v dílně Claes Janszoon Visschera jako volný mapový list.⁵⁰ Tento amsterodamský kreslíř, tiskař a vydavatel byl mimo jiné žákem Jodoca Hondia staršího a patřil do okruhu blízkých spolupracovníků rodinného klanu Hondiů.⁵¹ Záběr jeho produkce byl skutečně široký, od historických tisků, pohledů na města i typicky holandskou krajinu až k mapám, včetně válečných a tzv. novinových map.⁵² Stejně jako mnoho jiných desek, také matrice pro mapu Moravy je výsledkem spolupráce Abrahama Goose, který ryl mapové pole, a Claese Janszoon Visschera, který leptal ornamenty, veduty měst a další výzdobu.⁵³ Abraham Goos byl blízký příbuzný Petra Kaeria a tudíž i Hondiů.⁵⁴ Podle závěrů doc. Drápely vznikly krátce po sobě hned dvě

Blíže také T. BAYER – M. POTŮČKOVÁ – M. ČÁBELKA, *Kartometrická analýza starých map českých zemí*, op. cit., s. 230–243.

- 49 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 127–128.
- 50 Visscher vydával mapy v daleko menší míře než Hondiové, Kearius nebo Blaeu. Srov. M. SIMON, *Claes Jansz. Visscher*, op. cit., s. 123.
- 51 Will C. VAN DEN HOONAARD, *Map worlds: a history of women in cartography*, [Waterloo Ontario] 2014, s. 36–38; Elizabeth A. SUTTON, *Capitalism and cartography in the Dutch Golden Age*, Chicago 2016, s. 30.
- 52 Blíže J. M. BLOK, *Visscher (Claes Jansz.)*, in: *Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek, Deel 7*, Leiden 1927, s. 1262–1264; D. WOODWARD (ed.), *The history of cartography 3/2*, op. cit., s. 1305; Cornelis KOEMAN, *Collection of Maps and Atlases in the Netherlands: Their History and Present state*, Leiden 1961, s. 22.
- 53 Visscher nebo pomocník v dílně pracující v jeho stylu často doplňovali práci rytce Goose, např. na mapě Německa (1621), Španělska (před 1623), Vestfálska (1626), Šlesvicko-Holštýnska (před 1630), Polska se Slezskem (před 1630), Pruska (1630), Brandenburska (1630) a Itálie (před 1652). Blíže Christiaan SCHUCKMAN, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450–1700, Vol. 38: Claes Jansz Visscher to Claes Claesz Visscher II (Nicolaes Visscher II.)*, Roosendaal 1991, s. 92–140 [edice Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts]; srov. M. SIMON, *Claes Jansz. Visscher*, op. cit., s. 127.
- 54 Goos a Kaerius byli bratrance. Goos byl vynikající řemeslník a pracoval jak pro rodinu Hondiů, tak pro Blaeua. Goosovy mapy použil také Johann Janssonius pro „*Atlas Minor*“ vydaný v roce 1628. I přes blízké příbuzenství a spolupráci byl jeho bratranec Pieter van den Keere v určitém

mědirytiny, a to v letech 1624 (označováno jako KMM P)⁵⁵ a 1627 (označováno jako KMM A), obě s titulem „*Nova et post omnes priores accuratissima delineatio. Auctore J. A. Comenio*“.⁵⁶ Rytiny jsou velmi podobné, liší se v detailech. Obě mají v horní části pás čtyř vedut moravských měst (Brno, Olomouc, Znojmo a Polná). Jednotlivé pohledy na moravská města v oválných rámech jsou odděleny rohovými ozdobami, které se objevují i na dalších pracích Visscherovy dílny a rytce Goose. Použití bordury s vedutami byl tehdy běžný způsob zdobení map, který se objevil poprvé na nástěnných mapách počátku 17. století.⁵⁷ Styl na svých mapách vydávaných na volných listech menších i větších rozměrů rozvíjeli Jodocus Hondius starší, Pieter van den Keere (Kaerius), stejně jako Blaeu, na jehož nástěnné mapě světa Visscher pracoval.⁵⁸

Vcelku ojedinělé bylo připojení poměrně dlouhé dedikace (42 řádků) k mapové kresbě a dekorativním prvkům. U Komenského je zařazení úvodního textu pochopitelné a svědčí o tom, že své jediné kartografické dílo pojal jako integrální součást celé práce, v níž převažovala literární produkce. Věnování bylo tehdy neodmyslitelnou součástí prozaických i odborných pojednání, které mohlo rozhodovat o jeho úspěchu či neúspěchu. Visscher byl jako vydavatel tzv. novinových map zvyklý kombinovat text, obraz a mapu.⁵⁹ Například na mapu „*Kaerte van Suyt-Hollants*“, kterou vydal v roce 1644, zařadil osmnáctiřádkový text.⁶⁰

směru i jeho konkurentem. Blíže KEUNING, *Goos (Abraham)*, in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Deel 10*, Leiden 1937, s. 290; C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. III*, op. cit., s. 612 a 622.

55 Exemplář z roku 1624 dosud nebyl objeven. Známé jsou dva otisky s datací 1664 z upravené mědirytiny. Blíže M. V. DRÁPELA, *Vývoj moravské kartografie*, op. cit., s. 43–47, 151–180. Obě mapy uvádí také Günther SCHILDER, *Monumenta Cartographica Neerlandica Vol. VI., Nederlandse foliokaarten met decoratieve randen, 1604–60, Dutch folio-sized single sheet maps with decorative borders, 1604–60*, Alphen aan den Rijn 2000, mapa č. 47 a 48.

56 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1439.

57 Renee KEUL, *The Art of Discovery*, 2011 [on-line], dostupné z: <http://www.oshermaps.org.exhibitions/art-discovery> [cit. 5. 6. 2017]. Obrazové rámy charakterizovaly krajinu kartograficky znázorněnou na hlavním poli listu. Na jejich utváření na počátku 17. století se Visscher přímo podílel. Jeho pozdější vlastní produkce nebyla inovací, ale spíše variací stávající formy. Blíže M. SIMON, *Claes Jansz. Visscher*, op. cit., s. 63, 126–127.

58 C. KOEMAN, *Collection of Maps and Atlases*, op. cit., s. 22.

59 Michiel van GROESEN, *Visualizing the News: The Amsterdam Spin Doctor Claes Jansz Visscher and the West India Company*, in: *Visualizing the Text: From Manuscript Culture to the Age of Caricature*, Newark 2017, s. 95–113.

60 Christiaan SCHUCKMAN, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450–1700, Vol. 39*, Roosendaal 1992, s. 116 (č. 231) [edice Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts].

[13a, b] Výzdoba mapy Moravy od Claes Janszoon Visschera, tisková deska z roku 1627 (KMM A). Muzeum Komenského v Přerově.

Dedikace KMM P i KMM A byla ze dvou stran orámována raně barokním ornamentem vycházejícím z tradice rollwerku a další dvě strany obdélného rámu těsně přiléhají k rámu zeměpisné sítě. Tvar štítku s titulem na nové mapě dostal střízlivou podobu realisticky zvlněné textilie iluzivně přibité k podkladu a zcela vybočuje z tradice abstraktních nizozemských rollwerkových ornamentů [obr. 13a]. Přestože tento tradiční typ dekorativních prvků Visscher používal na většinu svých kartografických děl a dokonce se věnoval tvorbě malebných vinět pro jiné vydavatele,⁶¹ není u něj odklon od těchto kartuší ojedinělý. Na „novinové“ mapě Paraíba z roku 1635 využil efekt zvlněné textilie v daleko větší míře.⁶² Obdobný motiv se objevuje na titulní straně série dekorů „*Festoenen en fruyten*“ vydané Visscherem roku 1640.⁶³

Pozoruhodná a inovativní byla výzdoba legendy umístěná v pravém dolním rohu mapy Moravy [obr. 13b]. Zde Visscher uplatnil své zkušenosti s „ilustrovanou kartografií“.⁶⁴ Např. na grafickém listě s vedutou Amsterdamu z roku

61 E. A. SUTTON, *Capitalism and Cartography*, op. cit., s. 49.

62 Blíže M. VAN GROESEN, *Vivalizing the News*, op. cit., s. 105–106.

63 C. SCHUCKMAN, *Dutch and Flemish etchings*, Vol. 39, op. cit., s. 202 (č. 235) [edice Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts].

64 E. A. SUTTON, *Capitalism and Cartography*, op. cit., s. 30.

1611 dokázal nejen výběrem budov zakreslených v detailu, ale i doplněním figur s výmluvnými atributy velmi výstižně prezentovat ekonomické aktivity města a jeho obchodní význam. I zde vše doplnil obsáhlým textem, který byl historickým chvalozpěvem Amsterodamu. Visscher dokonale ovládal umění kombinovat geografické informace a obrazové detaily. Při práci na mapě Moravy Visscher k zcela novému kartografickému záznamu přidal také výzdobu, která charakterizovala zakreslené území. Kolem pásky s nápisem „*insigne moraviae*“ byly kromě znaku Moravy rozmístěny listy, úponky a hrozny vinné révy, pracovní nástroje, skleněné poháry a láhev. Velmi realisticky ztvárněné přírodniny a předměty byly vybrány podle nejjednodušeji přístupného zdroje informací, neboť odkazují ke Komenského mapovým značkám: vinicím, sklárnám atd. Variaci na téma vinařství později použili k výzdobě i rytci dalších dvou tiskových desek (KMM B a KMM E) a inspirací jim byla právě Visscherova mapa.

Zajímavým detailem bylo přidání ozdobného rámu s ornamentem provazce na tiskové desce A z roku 1627. Na tiskové desce P, jejíž vznik doc. M. V. Drápela datuje rokem 1624, rám chybí. Obdobný motiv se objevil pouze na Orteliově mapě Moravy z roku 1573, kde ovšem rytec použil jiné rohové napojení dekoru. Provazec jako variace na motivy spirály a uzlu odkazovaly k manýristické představě světa a společnosti jako labyrintu.⁶⁵

V témže roce, kdy vznikla rytina KMM A (1627), si nechal Henricus Hondius, syn Jodoca Hondia seniora, upravit impresum na čtyřicet let staré tiskové desce z Mercatorova atlasu, tedy odvozenině Fabriciovy mapy z roku 1585 (FMM G.M.-H.H.).⁶⁶ Otisk zařadil roku 1628 do své edice Mercator-Hondiova atlasu.⁶⁷ Podobná úprava byla provedena na dalších mapách, například Rakouska. Plánovaná výměna za nové rytiny měla probíhat postupně, urychlily ji počiny ostatních vydavatelů.

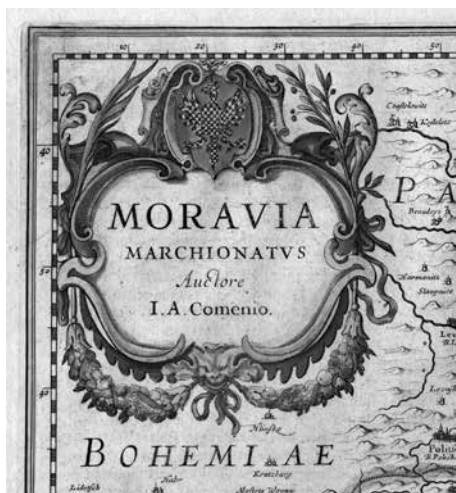
65 A. ROLLOVÁ, *Geneze boltcového ornamentu*, op. cit., s. 30–31.

66 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 616. Označena zkratkou 2870:1A.2.

67 Po smrti Jodoca Hondia seniora (†1612) vedla dílnu vdova Colette, rozená van den Keere, sestra Pietra van den Keere (Kaeria), pomáhali jí oba synové. V roce 1627 již byla firma v rukou Henrica Hondia, který roku 1628 vydal 5. francouzskou edici atlasu (1:114). Colette Hondius zemřela roku 1629. Blíže C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici. Vol. I*, op. cit., s. 35–36; srov. W. C. VAN DEN HOONAARD, *Map worlds: a history of women in cartography*, op. cit., s. 36–38.

Konkurenční boj Hondiů, Janssonia a Blaeua

Jodocus Hondius junior, bratr Henrica Hondia, z rodinné firmy odešel kolem roku 1621 a začal připravovat vlastní atlas, zcela nezávislý na Mercatorových matricích. Roku 1629 měl k dispozici téměř čtyřicet nových tiskových desek, mimo jiné Moravy, derivát Komenského mapy označovaný jako typ KMM B.⁶⁸ Tato rytina byla inspirována Visscherovým vydáním Komenského mapy, ovšem s novým zpracováním grafické výzdoby. V první řadě musel rytec řešit zajímavý problém s jejím rozmístěním. Na předloze, tedy desce typu A, ozdobné prvky vyplňují oba horní rohy a pravý dolní roh plochy. Na nové matici typu B je však výzdoba umístěna pouze do protilehlých rohů vlevo nahoře a vpravo dole. Tato kompozice se nabízela vzhledem k tvaru a zeměpisné poloze země. Rozvržení dekorativních prvků do protilehlých rohů bylo využito na Fabriciově mapě Moravy z roku 1575, na odvozeninách od Abrahama Ortelia (1573), Petra Kaeria (před 1623) i rytině pro Janssoniovu edici „*Atlas minor*“ (1628).

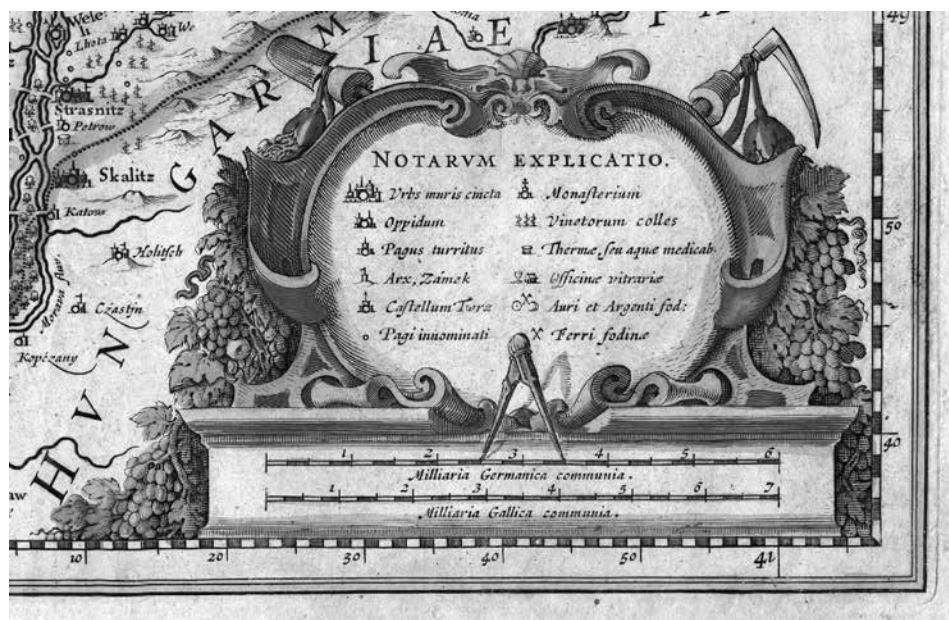
[14a] Výzdoba mapy Moravy z atlasu vydaného Willemem Janszoonem Blaeu, tiskovou desku pořídil Jodocus Hondius junior roku 1629 (KMM B). Muzeum Komenského v Přerově.

Kvůli úpravě celkové kompozice na tiskové desce typu B vůči předloze (tisková deska A) bylo nutné zaplnit prázdný pravý horní roh. Rytec se rozhodl bez skutečné znalosti povahy tamního terénu pro pokračování mapového zákresu nejbližší oblasti, tedy pohoří, ačkoli se ve skutečnosti jedná o krajinu rovinatého charakteru. Obdobné řešení již bylo zmiňováno při úpravě Orteliovy mapy Petrem Kaeriem.

Obě kartuše na tiskové desce B, v nichž jsou umístěny titul a legenda, již odpovídaly požadavkům nového barokního slohu [obr. 14a]. Abstraktní rozvlákněný geometrický dekor titulové kartuše na oválném základu se skládal z menších segmentů ve stylu měkce tvarovaného boltcového ornamentu, který do určité míry navazoval na rollwerkový ornament.⁶⁹ Doplnovaly jej akantové listy a další

68 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 125–126. Označení mapy 2870:2.1, v českém prostředí KMM B.

69 P. PREIS, *Panoráma manýrismu*, op. cit., s. 285–286; A. ROLLOVÁ, *Geneze boltcového ornamentu*, op. cit., s. 17–19, 23. Opuštění harmonického tvaru kruhu s jediným středem a jeho nahrazení oválem vyjadřuje posun od statiky k dynamice a pohybu.

[14b] Výzdoba mapy Moravy z atlasu vydaného Willemem Janszoonem Blaeu, tiskovou desku pořídil Jodocus Hondius junior roku 1629 (KMM B). Muzeum Komenského v Přerově.

vegetativní motivy, např. ve spodní části dva symetricky umístěné festony (závěsy z listů, květů a plodů, propletené a zakončené stuhou), v horní části dvě různě stylizované ratolesti (palmová a patrně olivová). Připojen je také zemský znak a jméno autora mapy, které odkazovalo na předlohu a na první pohled odlišovalo tuto odvozeninu od starších tiskových matric. Jméno Jana Amose Komenského ještě nebylo roku 1629 známé po celé Evropě, ale existovala rytina typu KMM A, kde bylo jméno Comenius uvedeno hned dvakrát, v titulu a dedikaci. Objednavatel tiskové desky se tedy nezaštiťoval jménem učenice proslulého po celé Evropě, ale uvedením jména autora mapy odkazoval k nejnovějšímu zdroji, přesnější mapě.

Výzdobou kolem kartuše s legendou v pravém dolním rohu se rytec opět přihlásil k předloze [obr. 14b]. V dekoraci zopakoval část motivu z tiskové desky KMM A, konkrétně hrozny vinné révy. Kartuši umístil na obdélný kamenný podstavec s měřítkem a oba prvky propojil motivem odpichovátka, které vrhá stín na plochu s textem legendy. Oválná kartuše byla zpracována již zcela v duchu měkce rozvlněných barokních tvarů a do nejvyššího místa byla vsazena mušle.

Také ostatní mapy připravené Jodocem Hondiem juniorem pro vlastní atlas nesly známky nového stylu a určily další směr kartografické tvorby. Jak je patrné z jeho mapy Moravy (KMM B), snažil se využívat nejnovějších zdrojů. Rozměrově byly listy větší než Mercatorovy, ale menší než mapy vydávané na samostatných listech s ozdobnými bordurami. Inovace se týkaly také grafické výzdoby, kde byl klasický zavíjený, pobíjený a prořezávaný ornament (rollwerk) nahrazen novými barokními tvary kartuší, boltcovým ornamentem (Knorpelstil). Kromě titulu mapy uváděly často také jméno tvůrce. Jodocus Hondius mladší zemřel 18. srpna 1629 a osudy jeho pozůstalosti zásadním způsobem ovlivnily další produkci atlasů. Část jeho tiskových desek se dostala mimo rámec širších příbuzenských vztahů. Zakoupil je Willem Janzsoon Blaeu, největší konkurent rodiny Hondiů.⁷⁰

Blaeu nechal na matricích upravit vydavatelské údaje, mimo jiné také na mapě Moravy. Hned v roce 1630 vydal vlastní verzi „*Apendixu*“, přídavek k Mercatorovu atlasu, převážně z desek Jodoca Hondia juniora.⁷¹ V zájmu udržení pozice na trhu reagovali Henricus Hondius a jeho švagr Johanes Janssonius v březnu 1630 uzavřením smlouvy s rytci Evertem Symonsz Hamersveltem a Salomonem Rogiersem na zhotovení 36 nových tiskových desek, které měly být dokončené do 18 měsíců. Ve smlouvě se Hondius a Janssonius zavazovali, že nebudou po tuto dobu zadávat práci rytcům pracujícím na zakázce (jmenovitě jsou uvedeni Balthasar Floris, Daniel van Breen, Abraham Goos, Dirck Grijp, Salomon Savery), kromě Josuy van den Ende a Pietera van den Keere (Kaeria).⁷² Vzorem pro nové matrice měly být tisky Jodoca juniora, jejichž zásobu patrně Henricus Hondius získal. Mapa Moravy v kontraktu uvedena nebyla a její osudy ilustrují specifický způsob dohánění náskoku konkurence.

Rok 1630 byl zásadní pro atlasovou tvorbu v Nizozemí i pro osudy Komenckého mapy Moravy. Díky konkurenčnímu boji vyšla v Amsterdamu hned tři atlasová díla u různých vydavatelů a každé obsahovalo jiný derivát mapy Moravy.

70 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 35. Blaeu se vypracoval na jednoho z největších vydavatelů atlasů vůbec. V době nejvyšší aktivity kolem roku 1660 zaměstnával osmdesát pracovníků, v dílně disponoval devíti knihtiskařskými lisami, na kterých se tiskl text, a šesti lisami pro tisk map. Z tisíce matric bylo výtiskováno téměř milion výtisků. Vyráběl také glóby. Viz Phillip ALLEN, *Atlas atlasů: Svět očima kartografů, Atlasy z Cadbury Collection uložené v Birmingham Central Library*, Bratislava 1994, s. 83.

71 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. II*, 't Goy-Houten 2000, s. 31 (atlas 2:011). Mapa Moravy nese označení 2870:2.2, v české literatuře KMM B2.

72 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 124–125.

Henricus Hondius v 10. latinské edici Mercator-Hondiova „*Atlasu*“ použil zastaralou Fabriciovu derivaci s upraveným impresem (FMM G.M.-H.H.; 2870:1A.2), jejíž matici vlastnil. Jeho největší konkurent Willem Janszoon Blaeu zařadil do svého vydání „*Appendixu*“ derivaci Komenského mapy (KMM B, 2870:2.2), na které bylo upraveno impresum původní tiskové desky zakoupené od vdovy po Jodocu Hondiovi ml. Třetím dílem byl „*Appendix*“ od Johanna Janssonia, kde se v dochovaných exemplářích vyskytují dvě různé mapy Moravy.

Janssonius použil otisky z matrice zakoupené od Petra Kaeria se zastaralou adaptací Orteliovy mapy s vedutami a figurální výzdobou, kterou měl k dispozici (2870:1B). Znamé jsou ale i dva exempláře „*Appendixu*“ s jinou vevázanou mapou Moravy (KMM E, 2870:1C),⁷³ která je ukázkou tehdejší klamavé obchodní taktiky.

Vydavatel Johann Janssonius si ve snaze vyrovnat náskok konkurence opatřil novou maticí,⁷⁴ patrně u Petra Kaeria, který nebyl zaměstnán kontraktem z března 1630. Vznikla účelová kompilace, pravděpodobně ve velmi krátkém čase, která na první pohled zaujme kvalitní grafickou výzdobou a s ní nesourodou hodnotou geografického zákresu. Střední část mapového pole byla převzata ze starší Kaeriové (potažmo Orteliovy) předlohy, kdežto části sousedící s rohovou výzdobou byly upraveny, nikoli kopírovány, podle Komenského mapy, jak je patrné z označení oblasti „*Salesy*“,⁷⁵ zaznačení rybníka Nesyt, úpravy a dokreslení toků některých řek.

Grafická dekorace mapy měla list zcela připodobnit k tiskové desce ve vlastnictví rodiny Blaeu.⁷⁶ Proto byla obkreslena kartuše s názvem, který uvádí „*Moravia Marchionatus. Auctore I. A. Comenio*“. Kartuše s titulem je až na drobné

73 Ibid., s. 127–128. Paris: Bibliothèque Sainte-Généviève a Weimar: Herzogin Anna Amalia Bibliothek – Stiftung Weimarer Klassik.

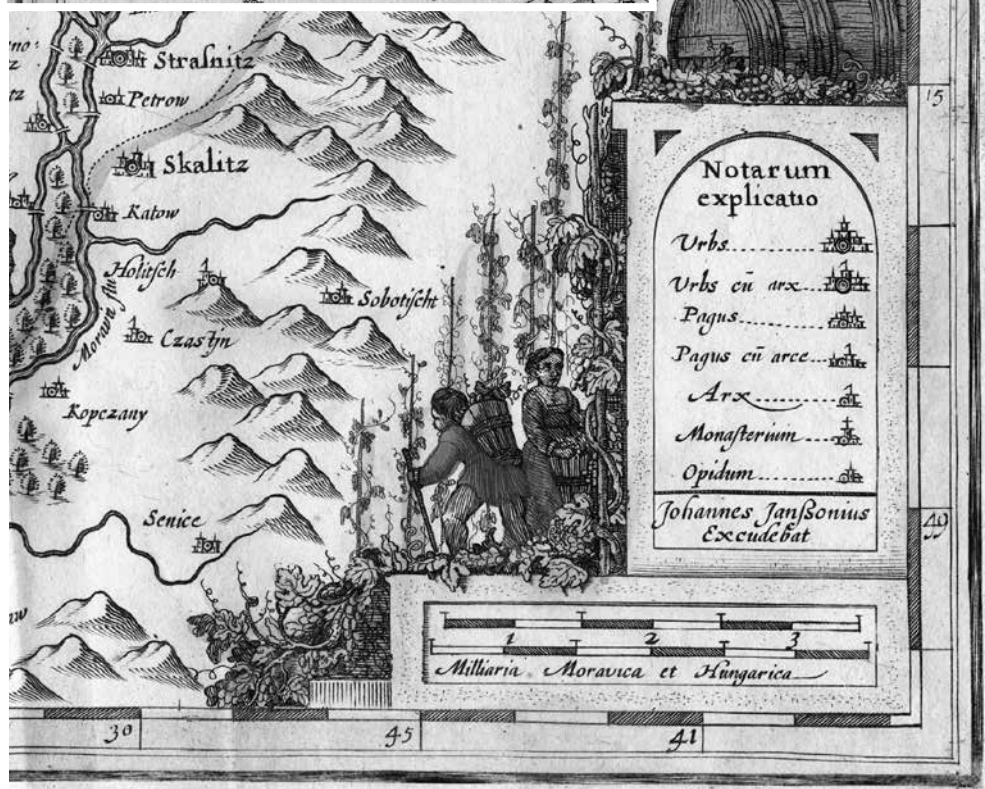
74 V případě, že by se jednalo o upravenou starou tiskovou desku Petra Kaeria (2870:1:B), jak uvádí Drápela, byla zcela změněna celá třetina její plochy. Musel by být odřezán pás s titulem při horním okraji a znovu dokreslena část zeměpisné sítě. Kromě grafické výzdoby byl pozměněn také mapový zákres části Čech za linií západní hranice Moravy, stejně jako východní a jihovýchodní Morava za linií Rožnov, Zlín, Velehrad, Kyjov a Břeclav. Srov. M. V. DRÁPELA, *Vývoj moravské kartografie*, op. cit., s. 197–198.

75 Luhačovické Zálesí je národopisnou podoblastí Slovácka a na Fabriciově mapě se neobjevilo. Ibid., s. 50.

76 Používání shodných ornamentů bylo u soupeřících rivalů v tomto období běžné. Příčina tkvěla jednak v dřívější výměně tiskových desek a oboustranném přejímání detailů, jednak v mobilitě rytců, kteří pracovali pro obě soupeřící strany. Blíže J. A. WELU, *The Sources and Development of Cartographic Ornamentation in the Netherlands*, op. cit., s. 166.

[15a, b] Výzdoba mapy Moravy z atlasu vydaného Johannem Jansoniem, tisková deska z roku 1630 (KMM E). Muzeum Komenského v Přerově.

detaily shodná, pouze je zrcadlově převrácená [obr. 15]. To svědčí o tom, že rytec kopíroval s velkou přesností podle vytištěného exempláře KMM B 1 (2870:2.1), snad kvůli časové tísní. Vzhledem k technice tisku se prvek na papíře objevil zrcadlově obrácený.

Také pro výzdobu legendy hledal rytec inspiraci v tiskové desce KMM B, kde oválnou kartuši po obou stranách realisticky obrůstala vinná réva s hrozny. Na novém mapovém listu obklopují obdélnou kartuši s legendou vzrostlé keřky vinné révy se zralými hrozny a tři postavy vinařů při sklizni a zpracování vína. Tato velmi zdařilá kompozice jistě přitahovala pozornost zákazníků a ztraktivnila mapové dílo. Opakování tématu vinné révy, které se objevilo na dvou nejaktuálnějších mapách Moravy KMM A (1627) a KMM B (1629), mělo dokazovat schopnost vydavatele Janssonia reflektovat nejnovější kartografická díla. Současně nebyla přiznána skutečnost, že hlavní část geografického zákresu je zastaralá. Mapový list z tiskové desky typu KMM E zařazoval vydavatel Johannes Janssonius do svých děl „*Appendix*“ a „*Theatrum*“ v letech 1630–1638.⁷⁷

Také Henricus Hondius vydal svou verzi „*Appendixu*“, do kterého převzal 38 Janssoniových map a objevilo se zde také 24 zcela nových map. Při obměně mapy Moravy použil jiné řešení. Do vydání svého „*Appendixu*“ z roku 1631 a do nedatovaného vydání (snad 1632 nebo 1633) „*Theatrum Imperii Germanici*“ zařadil Visscherovo vydání mapy Moravy, tedy typ KMM A.⁷⁸ Tento samostatný mapový list se v atlasech objevuje pouze v těchto dvou případech. Nabízí se hypotéza, že se mohlo jednat o tisky s ručním přepisem letopočtu v impresu. Johannes Janssonius v roce 1632 vydal svou vlastní verzi „*Theatrum Imperii Germanici*“, ale pro Moravu použil otisk své nové kompilace (KMM E, 2870:1C).⁷⁹

Vřazování Visscherovy mapy Moravy do atlasu bylo patrně provizorním řešením Henrica Hondia, kterým se snažil vyrovnat určitý náskok konkurenta Blaeua i společníka Janssonia. Pro další vydání „*Atlasu*“ roku 1633, na kterém spolupracoval s Janssoniem, nechal pořídit zcela novou tiskovou desku označovanou

77 C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 617.

78 Henricus Hondius zařadil do svého „*Appendixu*“ z roku 1631 více map C. J. Visschera (např. Dánsko, Švédsko, Polsko, Vesfálsko, Porýní, společná mapa Pomořansko, Meklenbursko a Braniborsko, dále Maďarsko, Germania inferior, Spojené provincie, Brabantsko). Mapa Moravy je v Koemanových soupisech zapsána jako: [2870:51] *Moraviae Nova ... Delineatio* (Visscher 1630). Blíže C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 130–132, 138–140.

79 *Ibid.*, s. 135–137.

[16] Výzdoba mapy Moravy z atlasu vydaného Henricem Hondiem, tisková deska z roku 1633 (KMM C). Muzeum Komenského v Přerově.

ba obou figur v pohybu byla mistrně provedena a působí velmi esteticky, zejména na kolorovaných exemplářích. Text kartuše byl upraven, ale pouze po formální stránce. Místo „*Moravia marchionatus Auctore I. A. Comenio*“ (KMM B) zněl titul „*Marchionatus Moraviae. Auct I. Comenio*“ (KMM C).

Rytec oddělil měřítko od legendy, která se nacházela v levém horním rohu ve štítku protáhlého tvaru s klasickým rollwerkem (zavíjeným ornamentem). Měřítko v obdélném rámu v levém dolním rohu dekoroval podobný jednoduchý zavínutý ornament. Mapová kresba byla vsazena do ozdobného rámu se vzorem perlovce. Zajímavá je náplň pravého horního rohu, kde mapa nezapře inspiraci derivací zhotovenou Jodocem Hondiem juniorem, kterou vlastnil a vydával Blaeu. Obě mapy KMM B i KMM C měly v tomto prostoru značku pro pohoří, kdežto na původní Komenského mapě KMM A je v tomto místě kartuše s titulem.

Henricus Hondius spolupracoval se švagrem Johannem Janssoniem již před rokem 1633, ale přesné detaily a míra součinnosti se v některých případech jen těžko určují. Proto se u dvou atlasů z let 1633–1634 uvádí, že je vydali buď společně, nebo některý z nich. Jedná se o německé vydání Mercator-Hondius-Janssoniova „*Atlasu*“ z roku 1633 a jeho holandskou verzi z roku 1634.

80 Ibid., s. 145–149, 617.

jako typ KMM C (2870:1D.1).⁸⁰ Po několika vydáních Blaeuova „*Atlasu*“ a „*Apendixu*“ s KMM B (2870:2.2) již nebylo žádoucí kopírovat titulovou kartuši a připodobňovat vizuální stránku rytiny konkurenční matici, ale naopak ji odlišit. Rámcové rozvržení dekorativních prvků sice zůstalo zachováno, ale vyměněny byly pozice titulu a legendy. Do pravého dolního rohu byla umístěna menší barokní oválná kartuše s boltcovým ornamentem doplněná festony [obr. 16]. Její další výzdoba odrážela dobovou módu andílků, kteří plnili funkci štítonošů zemského znaku. Kres-

V obou edicích docházelo při kompletaci svazku ke střídání typů mapy Moravy, a to z matrice Janssoniovy (KMM E, 2870:1C) a Hondiovy (KMM C, 2870:1D.1).⁸¹ V pozdějších edicích Mercator-Hondius-Janssoniova atlasu po roce 1636 vydávaných společně Henricem Hondiem a Johannem Janssoniem byla používána jen mapa KMM C, tedy skutečný derivát Komenského díla. Účelový kompilát, kde jsou podle Komenského mapy zakresleny pouze okrajové části, tedy typ KMM E, zařazoval v této době do svých svazků pouze Johannes Janssonius. Objevil se v díle „*Newer atlas*“ z roku 1636 a 1638, stejně jako v „*Nieuwen Atlas*“ z roku 1638. Ve všech třech vydáních docházelo opět ke střídavému vevazování typu KMM E s typem KMM C.

Mapy typu KMM B a typu KMM C, které se objevovaly v atlasech pokračovatelů Blaeua, Hondia a Janssonia ještě v osmdesátých letech 17. století, patří k nejvíce reprodukováným a tedy i nejpočetněji dochovaným derivacím Komenského mapy.

Kopírování versus inovace nových trendů

Oba typy Komenského mapy Moravy KMM B a KMM C se staly v 17. století předlohou pro další mapová díla. V roce 1650 vydal Matthäus Merian ve Frankfurtu nad Mohanem knihu „*Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*“, jejíž součástí byla rytina mapy Moravy označovaná jako KMM F.⁸² Jedná se o zmenšenou a upravenou kopii tiskové desky vydávané rodinou Blaeu (KMM B), což je patrné na první pohled. Kartuše s titulem byla v tomto případě okopírována správně a při tisku vznikla skutečná imitace originálu, nikoli převrácený obraz [obr. 17]. Patrně kvůli menšímu rozměru byla zcela vypuštěna oválná kartuše s legendou. V pravém dolním rohu zbylo pouze měřítko v obdélném rámu imitujícím kamenný podstavec zdobený odpichovátkem.

U mapy „*Moraviae olim Regnum nunc Marchionatus*“ vytvořené roku 1677 v Praze rytcem Samuelem Dvořákem (typ KMM D)⁸³ pro knihu Tomáše Pešíny z Čechorodu „*Mars Moravicus*“ je na první pohled rozpoznatelná předloha,

81 Výměna map probíhala velmi pozvolna. V roce 1633 se dokonce ještě v některých exemplářích francouzské edice „*Atlas*“ Henrica Hondia naposledy objevila archaická Mercatorova mapa Moravy s upraveným impresem (2870:1A.2). C. KOEMAN – P. C. J. VAN DER KROGT (ed.), *Koeman's atlantes neerlandici, Vol. I*, op. cit., s. 165–173, 188–198.

82 Mapa vevázána mezi strany 86 a 87. Viz F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1431. Merian se mědiryctví vyučil ve švýcarském Curychu, ale zkušenosti získával mimo jiné v dílnách v Holandsku. Srov. D. WOODWARD (ed.), *The history of cartography 3/2*, op. cit., s. 1245.

83 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1441.

[17] Kartuše mapy Moravy z knihy „*Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*“ od Matthäuse Meriana z roku 1650 (KMM F). Muzeum Komenského v Přerově.

[18] Kartuše mapy Moravy z knihy „*Mars Moravicus*“, rył Tomáš Dvořák roku 1677 (KMM D). Muzeum Komenského v Přerově.

kerou byla tisková deska KMM C. Okopírovány byly kartuše pro legendu a měřítko se zavíjeným ornamentem (rollwerk), a to včetně jejich umístění v levém horním a dolním rohu. Nový design kartuše s titulem respektoval původní oválný tvar, ale s vlastní, jednodušší variací boltcového ornamentu a figurální výzdoby [obr. 18]. Postavy štítonošů se změnilý z andílků na válečníky. Markoman a Moravan v plné zbroji odkazovali ke slavným dějinám zobrazovaného území, které byly dále rozvíjeny v knize. Na rozdíl od velmi kvalitní, dynamické a odlehčené kresby andílků v předloze působí figury Markomana a Moravana hrubším, statickým dojmem. Text v kartuši byl pozmeněn. Zatímco titul mapy byl oproti předloze mírně rozšířen, autorský údaj byl vynechán. Důvodem mohl být prostý nedostatek místa či záměrné vypuštění jména z důvodu protireformační politiky, což ale nekoresponduje s uvedením stručné biografické informace o Komenském v textu samotné knihy „*Mars Moravicus*“.⁸⁴

Pro úplnost je nutno zmínit ještě vydání společné mapy Moravy a Slezska od Nicolase Sansona d'Abbeville, které bylo vytištěno v Paříži roku 1654 a bývá

84 Zmiňován je Komenského spis „*O starožitnostech Moravy*“, který je dnes ztracen. Blíže Tomáš PEŠINA z ČECHORODU, *Mars Moravicus*, Praha 1677, fol. c2 a–b, s. 34. Srov. Jiří LAPÁČEK, *Komenský a Přerov: Jan Amos Komenský o svém pobytu v Přerově*, Přerov [1993], s. 30.

označováno jako KMM S.⁸⁵ Titul „Moravia“ pro menší území Moravy byl umístěn do jednoduché kartuše s boltcovým ornamentem [obr. 19]. Kartuše měřítko kopírovala styl KMM B (kamenný podstavec a mušle ve vrcholu ornamentu).

[19] Mapa Moravy od Nicoly Sansona d'Abbeville z roku 1654 (KMM S). Muzeum Komenského v Přerově.

Derivace Komenského mapy Moravy z přelomu 17. a 18. století ilustrují posun ve výzdobě map podřízený dobovým uměleckým trendům. V roce 1692 vyšly hned tři mapy Moravy, každá podle jiné předlohy. Dvě z nich, podle Fabricia a podle Komenského, byly vtištěny v Itálii.⁸⁶ Styl jejich dekorace odpovídá spíše formám barokního klasicismu. V Římě vydal roku 1692 Giacomo Cantelli da Vignola,⁸⁷ dvorní kartograf vévody z Modeny, mapu „*Il Ducato di Silesia et il Marchesato di Moravia*“ odvozenou z Komenského díla (KMM I), kterou vyryl Antonio Barbey.⁸⁸ Jediným ozdobným prvkem je impozantně působící zřasená drapérie, kterou svírá v zobáku orlice a přidržuje ji svými pařáty [obr. 20]. Tato kartuše ozdobená při spodním okraji tránsněmi a po stranách jednoduchými stylizovanými květinovými závěsy je umístěná v levém horním rohu mapové kresby. Obsáhlejší text zahrnuje kromě názvu také údaje o autorovi a vydavateli.

Ve stejném roce vydal geograf, tvůrce glóbbů a kosmograf Benátské republiky Vincenzo Mario Coronelli mapu Moravy s titulem „*Marcomania, hoggi-di Marchesato de Moravia*“.⁸⁹ Zajímavé je, že tento vydavatel atlasu „*Atlante Veneto*“, který byl zamýšlen jako pokračování Blaeuova „*Atlas maior*“, použil jako předlohu zastaralou Fabriciovu mapu Moravy. V celkové kompozici zaujme v levém horním rohu oválná kartuše s vegetativním dekorem a zřasenou rouškou

85 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1469; Nicolas Sanson se psal podle svého rodiště. Zpočátku své práce byl závislý na nizozemských vzorech. Brzy se od nich odklonil a jeho dílo je považováno za základ francouzské kartografické školy. Viz Ivan KUPČÍK, *Alte Landkarten: Von der Antik bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, Hanau 1980, s. 159.

86 Třetí mapou bylo nové zaměření území od Vischera Tyrolského. Srov. M. V. DRÁPELA, *Vývoj moravské kartografie*, op. cit., s. 59–70.

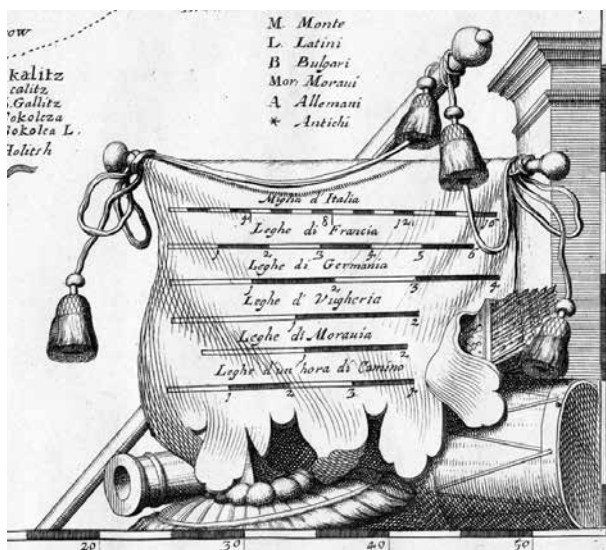
87 Cantelli pobýval mimo jiné v Paříži, kde se seznámil s Guillaumem Sansonem, synem Nicolase Sansona d'Abbeville. Sansonovy mapy se objevily v komponované sbírce map „*Mercurio geografico overo guida geografica in tutte le parti del mondo*“, kterou Cantelli vydal kolem roku 1690 v Římě.

88 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1219. Patrně vydána jako volný mapový list.

89 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1341. Patrně vydána jako volný mapový list.

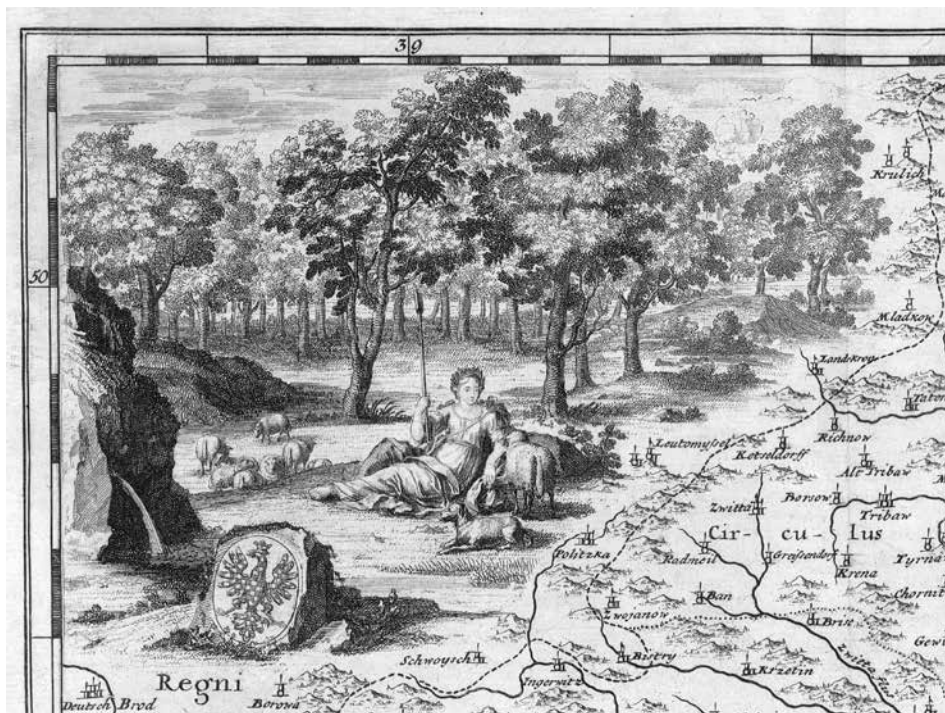
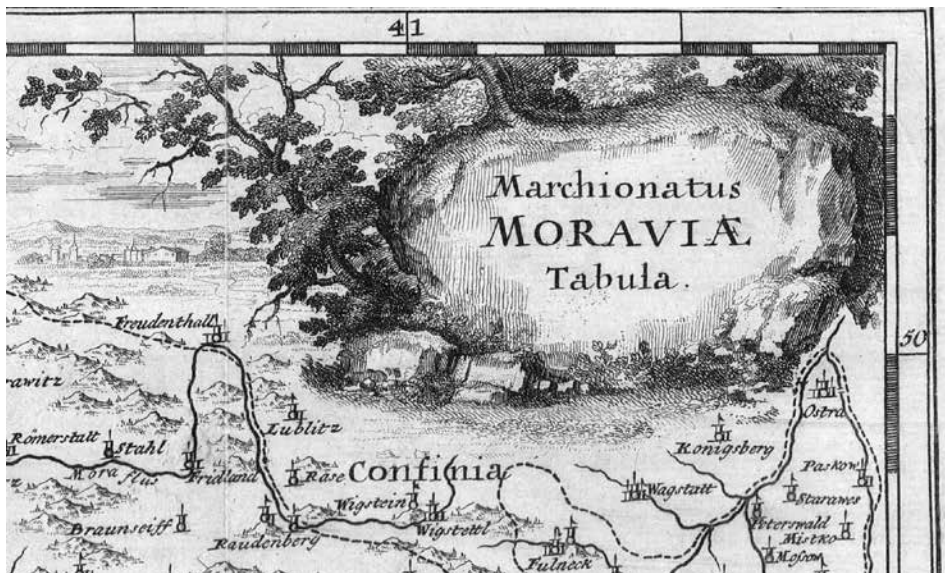
[20] Mapa Moravy od Giacoma Cantelliho da Vignoly z roku 1692 (KMM I). Muzeum Komenského v Přerově.

[21a, b] Mapa Moravy od Vincenza Maria Coronelliho z roku 1692. Muzeum Komenského v Přerově.

nesenou dvěma štítonoši, blíže neurčenými mytickými mýtickými vodními tvory [obr. 21a]. Způsob práce s rostlinným motivem ukazuje na trend naturalistické stylizace rozvíjený v dalším století. Úponky keře vyrůstají z obnažených kořenů a obtáčejí obě strany kartuše. Další dva úponky se objevují v horní části, po stranách zřasené roušky. Vepsaný text obsahoval kromě názvu také údaje o autorovi a věnování pro „*Sauio di Terra Ferma*“.⁹⁰ Měřítka jsou umístěna v pravém dolním rohu na zvlněné drapérii zavěšené na tyči ve stylu vexilla (vojenského praporu na tyči ve tvaru T). Textilie má ve spodní části laločnaté výběžky a překrývá vojenské atributy: buben, štít, hlaveň děla, toulec se šípy [obr. 21b]. Zvolené téma mohlo v obecné rovině odkazovat ke slavné minulosti regionu. Ovšem pokud měl rytec mapy k dispozici původní Fabriciovo dílo, pak se mohl inspiro-

90 „*Collegio dei Savi*“ byla rada ministrů Benátské republiky. „*Savi di Terraferma*“ byl ministr pro vnitrozemské území Benátské republiky. Na mapě je jmenován Andrea Bragadin.

[22a, b] Mapa Moravy od Johanna Andrese Pfeffela a Christopa Engelbrechta z roku 1701 (KMM T). Muzeum Komenského v Přerově.

vat závěrem čtyřverší, kde je zmiňováno nebezpečí vpádu Turků. V době vzniku derivátu panoval sice na Moravě klid zbraní, ale válka Habsburské monarchie s Osmanskou říší byla obnovena roku 1683. Rakousko získalo nového spojence, kterým byly právě Benátky, místo vydání mapy. Odkazu na konflikt s asijskou velmocí by odpovídal kulatý tvar štítu osmanského válečníka a styl jeho zdobení, stejně jako zobrazení šípů, v soudobé Evropě archaické vojenské zbraně, kterou však hojně využívala turecká armáda. Mapa s nepříliš přesným geografickým zákresem tak mohla díky své výzdobě získat na dobové aktuálnosti.

Komenského mapa byla jako předloha používána ještě na počátku 18. století.⁹¹ Odvozenina dekorovaná pozdně barokním parergonem s pastýřskou scénou je označována jako typ KMM T. Mapa byla zařazena do knihy „*Germania Austriaca*“, která vyšla ve Vídni roku 1701.⁹² Autory mědirytu byli Johann Andreas Pfeffel a Christoph Engelbrecht, kteří později působili v Augsburgu. Mapu Moravy Pfeffel vydal znovu v „*malém atlase Uher, připojených provincií a dědičných císařských zemí*“.⁹³ Výzdoba této mapy Moravy se nese v duchu pozdně barokní fascinace přírodou, kdy vegetativní motivy nebyly stylizovány do pravidelných geometrických obrazců na způsob grotesky, ale do idealizovaných přírodních tvarů. Oválná kartuše s titulem „*Marchionatus Moraviae tabula*“ v pravém horním rohu Pfeffel-Engelbrechtovy mapy evokuje skálu či kopec, z něž vyrůstají stromy [obr. 22a]. Levý horní roh listu zdobí parergon s přírodní scénérií [obr. 22b]. Centrální pastorální motiv je doplněn lesem v pozadí, na jehož okraji se pase stádo ovcí. V popředí výjevu sedí mladá pastýřka, vedle ní leží pes a přichází k ní jedna z ovcí. Při levém okraji tryská ze skály pramen, velmi oblíbený motiv, který býval alegorií pramene řeky. Scéně je předsazen štítek v podobě kamene, na němž je umístěn zemský znak Moravy. Mapa sama se patrně stala předlohou pro menší odvozeninu vytvořenou dalším augsburským rytcem a vydavatelem Gabrielem Bodenehrem, pravděpodobně kolem roku 1720 (KMM U).⁹⁴

91 M. V. DRÁPELA, *Vývoj moravské kartografie*, op. cit., s. 57 a 182.

92 *Germania Austriaca, Seu Topographia Omnium Germaniae Provinciarum, Augustissimae Domui Austriacae Haereditario Jure Subjectarum*, Sumptibus Joannis Baptistae Schönwetter, Vienna 1701, mapa vevázána mezi s. 66 a 67. Srov. F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1351.

93 *Parvus Atlas in duas Partes divisus, quarum prior repraesentat Regnum Hungariae cum adjacentibus Provinciis et parte Danubii usque ad Ostia ejus, consistens in XIII Mappis Geographicis: Secunda Pars refert Regna et Provincias Hereditarias Caesariae consistens in IX Tabulis*, Augustae Vindel. [Augsburg] bez data, [druhá část, tabule VIII]. Srov. M. RITTER, *Die Welt aus Augsburg*, op. cit., s. 18.

94 F. ROUBÍK, *Soupis 2*, op. cit., č. záz. 1345; R. V. TOOLEY, *Tooley's dictionary*, op. cit., s. 65; M. V. DRÁPELA, *Vývoj moravské kartografie*, op. cit., s. 57, 182–183. Johann Georg Bodenehr (otec Gabriela Bodenehra) vydal mezi lety 1693 a 1704 „*Atlas Minor Sive Orbis Terrae*“,

[23] Mapa Moravy od Gabriela Bodenehra, kolem 1720 (KMM U). Mapová sbírka Přírodovědné fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Grafickou výzdobu na ní tvořila pouze kartuše nepravidelného tvaru na oválném základu s titulem „*Marchionatus Moraviae*“ se špatně rozpoznatelným vegetativním motivem [obr. 23].

Parergony s přírodními scénériemi či alegorickými motivy, komponované často podle složitého ikonografického programu, byly v 18. století běžnou součástí map. V této době největšího rozkvětu grafické výzdoby byla Fabriciova a Komenského mapa nahrazena přesnějším dílem Johanna Christopha Müllera.

Závěr

Přestože deriváty Fabriciovy a Komenského mapy Moravy nepatří k nejzdobnějším kartografickým dílům, jejich komparace může přinést zajímavé poznatky. Názorně ukazuje důležitou roli dekorativních prvků v kartografické tvorbě. V komerčně úspěšných počinech Abrahama Ortelia a Gerharda Mercatora byly sjednocujícím prvkem a jejich styl odpovídal nejnovějším trendům rollwerkových ornamentů. Důležitou roli hrála výzdoba v konkurenčním boji, jak se ukázalo již na mapě Gerarda de Jode. Plnou silou se tato skutečnost projevila až v roce 1630, kdy názvová kartuše na mapě Moravy typu KMM E zcela zakryla fakt, že hlavní část geografického zákresu byla zastaralá. Snad právě vzdálenost území Moravy od amsterodamských dílen, jejichž produkce byla primárně určena pro západní Evropu, zapříčinila, že tento kompilát vycházel poměrně dlouhou dobu vedle přesnějších map teritoria. Kopírování grafických prvků pokračovalo i v následujících desetiletích (KMM F a KMM D). Mapa Moravy vydaná Coronellim v Benátkách opět dokazuje, jaký vliv mohla mít výzdoba na aktuálnost mapy. Nové trendy v uměleckém stylu a pojmání grafických děl se projevíly také v kartografii a vznikly další formy ozdobných elementů. Vývoj vyvrcholil vkomponováním propracovaných parergonů na mapová díla v 18. století, kdy Fabriciovo i Komenského dílo přestalo definitivně sloužit jako podklad pro nové kartografické práce.

kam zařadil také mapu Moravy (č. LXIV), ale bez jakýchkoli ozdobných prvků, chybí i kartuše s titulem.

SUMMARY

Ornaments and Figures: The Graphic Decoration of Maps of Moravia by Fabricius and Comenius

This paper analyses the graphical decoration of maps of one territory, in this case Moravia, from 1569 to the beginning of the 18th century. These are the maps created by Paul Fabricius, Johannes Amos Comenius and their derivations. Both the original maps of Moravia were first published as separate sheets, but they were renowned for their great spread, thanks to the publishers of atlases at the time of the golden age of Dutch cartography. The cartographers and engravers from the last quarter of the 16th century adopted, copied and edited the artworks of Dutch artists who contributed to the formation and development of late Renaissance and early Baroque decorative elements (strapwork, style cartilage) for map decoration. The decoration of the maps of Moravia documents the formation, development and the competitive struggle in the atlas production. The work of the Dutch became to be a model and inspiration for the cartographers from neighbouring countries, such as Germany from the turn of the 16th to the mid-17th century (Cologne, Frankfurt) and France in the mid-17th century (Paris). A new innovative trend of naturalized stylization of plant elements appeared on the youngest derivations from the end of the 17th and the beginning of the 18th century. The whole natural sceneries were put into corner parergons. The aim of this paper is to trace the lines of mutual inspiration of the engravers or even of the copying of the graphic decoration, as it was used to adopt and derivate map fields. The comparison of the decorative elements of the maps is embedded in the historical context of the creation of these works and tells a lot about the style of work and the inspirational sources of individual cartographic workshops.

RESUMÉ

Ornamenty a figury: grafická výzdoba Fabriciových a Komenského map Moravy

Tento příspěvek analyzuje grafickou výzdobu map jednoho území, v tomto případě Moravy, od roku 1569 do počátku 18. století, tedy mapy vytvořené Pavlem Fabriciem, Janem Amosem Komenským a jejich odvozeniny. Obě původní mapy Moravy byly nejprve vydány jako samostatné listy, ale věhlasu a velkému rozšíření dosáhly zásluhou vydavatelů atlasů v době tzv. zlatého věku nizozemské kartografie. Kartografové a rytci tehdy pro výzdobu map přejímali, kopírovali a uprvovali předlohy nizozemských umělců, kteří se podíleli na utváření a rozvoji pozdně renesančních a ranně barokních dekorativních prvků (strapwork, boltcový ornament). Výzdoba map Moravy dokumentuje utváření, vývoj i konkurenční boj v tehdejší atlasové tvorbě. Z nizozemských vzorů vycházeli kartografové okolních zemí, například v Německu od přelomu 16. do poloviny 17. století (Kolín nad Rýnem, Frankfurt) a Francii v polovině 17. století (Paříž). Na nejmladších derivacích z konce 17. a počátku 18. století se objevil nový inovativní trend naturalizované stylizace přírodních prvků a zasazování přírodních scénérií do rohových parergonů. Cílem tohoto příspěvku je vysledovat linie vzájemné inspirace rytců či dokonce kopírování grafické výzdoby, podobně jako je tomu u derivace mapových polí. Porovnání dekorativních prvků map je zasazeno do historických souvislostí vzniku těchto děl a vypovídá mnohé o stylu práce a inspiračních zdrojích jednotlivých kartografických dílen.